

O'ZBEK TILIDA FE'LNI FE'LGA BOG'LOVCHI VOSITALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Shavkatov Sherzod Shavkatovich

Navoiy davlat pedagogika instituti, Ingliz tili amaliy kursi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. 'zbek tilidagi gaplarda fe'l ko'proq kesim vazifasida kelganligi tufayli biriktiruvchi maqomida namoyon bo'ladi. Shu sababli bu turkum so'zlari barcha mustaqil so'z turkumlari bilan ifodalangan gap bo'laklarini biriktirib kela oladi. Fe'lning grammatik mohiyati grammatik shakllari, kategoriyalari va gapdagi vazifalari bilan boshqa turkumlardan ajralib turishida namoyon bo'ladi. Fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalar sifatida kelishik va ko'makchi shakllari birikmaga muayyan semantik munosabatlarni ham yuklaydi.

Kalit so'zlar: fe'l, ko'makchi, kelishik, sifatdosh, harakat nomi

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СРЕДСТВ, СОЕДИНЯЮЩИХ ГЛАГОЛ С ГЛАГОЛОМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Шавкатов Шерзод Шавкатович

Навоийский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры практического курса английского языка

Аннотация. В предложениях узбекского языка глагол появляется как союз благодаря тому, что он выполняет функцию причастия. Следовательно, слова этой группы могут соединять части предложений, представленные всеми самостоятельными группами слов. Грамматическая сущность глагола проявляется в его грамматических формах, категориях и функциях в предложении, отличающих его от других групп. Падежи и предлоги как средства соединения глагола с глаголом также накладывают на сложное слово определенные смысловые отношения.

Ключевые слова: глагол, предлог, падеж, причастие, инфинитив.

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF MEANS CONNECTING VERB WITH VERB IN THE UZBEK LANGUAGE

Shavkatov Sherzod Shavkatovich

Navoi State Pedagogical Institute, teacher of the Department of English Language Practical Course

Abstract. In Uzbek sentences, the verb appears as a conjunction due to the fact that it functions as a participle. Consequently, words of this group can connect parts of sentences represented by all independent groups of words. The grammatical essence of a verb is manifested in its grammatical forms, categories and functions in a sentence, distinguishing it from other groups. Cases and prepositions, as means of connecting verb to verb, also impose certain semantic relationships on a complex word.

Key words: verb, preposition, case, participle, infinitive.

Fe'l so'z turkumining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinar ekan, uning boshqa so'zlarga, jumladan boshqa bir fe'lga birikishi haqidagi ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki so'z ba'zi ma'nolarini boshqa so'zlar bilan birikkandagina namoyon qila oladi. Masalan, "non" so'zining "daromad" ma'nosi "topmoq" fe'lga qo'shilsagina yuzaga chiqadi. Tilshunoslikning eng muhim obyekti bo'lgan so'z tadqiqi shu tufayli uning birikuvchanlik xususiyatlari bilan bog'liq holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbek tilida fe'lni fe'lga bog'lashda sifatdosh shakllarining ham ahamiyati katta. Bu shakl fe'lni fe'lga bog'lashga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilmasligi, shu birikuv uchun asos vazifasini bajarishi mumkin. Chunki sifatdosh shaklining umumiy grammatik ma'nosi va substansial mohiyati quyidagicha ta'riflanadi: "o'zgalovchi kategoriyasining tarkibiy qismi bo'lgan sifatdosh nutqda fe'llarni otlarga (ba'zan fe'llarga) bog'lash vazifasini o'tshga ixtisoslashgan" [1:202]. Anglashiladiki, sifatdoshning mohiyatida shaxs va narsaning harakat bilan bog'liq belgisini ifodalab kelish, ya'ni fe'lni otga bog'lash vazifasi yotadi. Boshqacha aytganda, sifatdosh shakli fe'lni sifat vazifasini bajarishga xoslaydi. Shu

tufayli sifatdosh shaklidagi fe'l ko'proq otlarga birikadi. Ammo sifatdoshda otlashish xususiyati mavjud va u sifatdosh shaklidagi fe'lning boshqa bir fe'ga birikishiga imkon beradi. Masalan, Qatnashganlar gapirdi, So'raganlarga etkazildi kabi gaplarda sifatdoshlarning otlashishi ularni hokim maqomdagi fe'llarga biriktirgan. Keltirilgan misollarda sifatdoshlar fe'lni hokim so'z maqomidagi fe'lga biriktiruvchi vosita sifatida namoyon bo'lgan. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, sifatdoshda garchi ham fe'llik, ham sifatlik belgilari bo'lsa-da, ular mazmunan harakatni ifodalaganligi uchun fe'l so'z turkumiga mansub birliklar sifatida talqin qilinadi. Bu esa yuqoridagi misollarda fe'lning fe'lga birikishi natijasida hosil bo'lgan gaplar ekanligini anglatadi. Sifatdoshlar ba'zan to'g'ridan to'g'ri fe'lni fe'lga biriktiruvchi vosita bo'lmay, shu birikuvni ta'minlovchi vositaning qo'shilishiga imkon beruvchi affiks sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, yodlaganlarini takrorlamoq, e'tiroz bildirganlarga tushuntirmoq kabi birikmalarda fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalar sifatida tushum va jo'nalish kelishiklari qo'llangan. Ammo kelishik shakllarining fe'lga qo'shilishida sifatdosh shakli qo'llanishi zaruriydir. Chunki sifatdosh shakllarisiz fe'lni fe'lga bog'lovchi kelishik shakllarini tobe maqomdagi fe'lga qo'shishning imkoni yo'q bo'lar edi. Umuman olganda, sifatdoshlar fe'lni fe'lga biriktirganda ularning otlashishi talab etiladi. Zero, "sifatdoshlar ham xuddi sifat singari otlashish xususiyatiga ega. Sifatdosh bog'langan ot gapda tushib qolib sifatdosh ot bajargan vazifani bajaradi" [2:251]. Otlashish natijasida sifatdoshga shaxs yoki predmetlik semasi qo'shiladi. Boshqacha aytganda, sifatdoshlar harakat bilan bog'liq bo'lgan muayyan belgiga ega bo'lgan shaxs yoki narsalarni ifodalagandagina hokim maqomdagi fe'llar bilan birikma hosil qiladi. Sifatdoshlarning bir qancha qo'shimchalari mavjud bo'lsa-da, ulardan -gan (-kan, -qan), -ydigan, -adigan, -(a)yotgan kabi shakllari yordamida hosil bo'lgan sifatdosh hokim maqomdagi fe'l bilan birikma hosil qila oladi.

Fe'lning harakat nomi shakli vositasida hokim fe'lga birikishi sifatdoshga nisbatan osonroq. Chunki harakat nomi "fe'lning otga xoslangan shakli bo'lib otlar kabi egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini oladi va gapda ular bajaradigan gap bo'laklari vazifasida keladi" [3:151]. Harakat nomi fe'lga ot turkumining xususiyatlariga ega bo'lishga ko'maklashar ekan, unda hokim maqomdagi fe'lga birikish imkoniyatini ham paydo qiladi. Zero, harakat nomi shakli ta'sirida fe'l "o'z fe'llik belgisini sifatdosh va ravishdoshga qaraganda ko'proq xiralashtiradi, ya'ni harakat/holat belgisi kuchsizlanib, predmetlashish – gapda otga xos belgi bilan sintagmatik munosabat hosil qilish jarayoni kuzatiladi" [4:304-305]. Bu shuni anglatadiki, o'zgalovchilarning bu turi fe'lni fe'lga biriktirganda uni tobe maqomdagi fe'lga "predmetlik" xususiyatini qo'shadi, shu sababli ham manbalarda "harakat nomi" atamasi bilan yuritiladi. O'qishni yakunlamoq, suhbatlashishdan qochmoq, tortinmaslikni uqtirmiq kabi birikmalarda tobe fe'llarni hokim maqomdagi fe'llarga kelishik shakllari biriktirgan. Ammo kelishik shakllari fe'lga qo'shilishi uchun harakat nomi shakllariga ehtiyoj seziladi. Harakat nomi shaklidagi fe'lning boshqa fe'lga birikishida birikmaga kelishik shakllari qo'shishi mumkin bo'lgan semantik xususiyatlar haqida gapirish o'rinli bo'ladi. "Kelishik kategoriyasi ot va otlashgan so'zlarning boshqa so'zlar bilan grammatik aloqasini ko'rsatishga xizmat qilar" [5:259] ekan, ularning semantik xususiyatlari ham ikki fe'lni biriktirganda namoyon bo'lishi tabiiy. Zero, "turkiy tillar kelishiklar tizimi haqida gap borganda, avvalo, turkiy tillarning eng qadimiy bobo til davridagi kelishiklar tizimi ko'zda tutilsa, ikkinchidan, turkiy tillarning mustaqil tillar va lahjalarga ajralish va undan keyingi taraqqiyoti davridagi kelishiklar tizimining holati ko'zda tutiladi" [6:92]. Ammo kelishiklarning vazifalari va semantik xususiyatlari o'sha davrdan buyon katta o'zgarishlarga uchragani yo'qligini ta'kidlash o'rinli. Quyida har bir kelishik va uning ikki fe'llarni biriktirishda namoyon bo'ladigan semantik xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Kelishik shakllari fe'lning sifatdosh va harakat nomi shakllarini hokim maqomdagi fe'lga bog'lashda xizmat qiladi. Bunda har bir kelishik shakli va fe'lning vazifa shakllarida turlicha ma'no munosabatlari yuzaga chiqadi. Fe'lning harakat nomi shakli hokim maqomdagi fe'l bilan kelishiklar yordamida birikma hosil qilganda quyidagi ma'no munosabatlarini kuzatishimiz mumkin:

bosh kelshikdagi harakat nomi shakli hokim maqomdagi fe'lga birikkanda, aksariyat hollarda qiyoslash, o'xshatish munosabati yuzaga chiqadi. Bunday birikuv natijasida hosil bo'lgan gaplarda, odatda, kesim ham harakat nomi shaklida bo'ladi. Masalan, O'qish – o'rganish. Fe'lning sifatdosh shakli ham bosh kelishikdagi ot o'rnida qo'llanishi uning boshqa bir fe'lga birikishi uchun imkoniyat yaratadi. Bunda sifatdosh bosh kelishik shaklidagi otning fe'lga birikishi natijasida ifodalanadigan barcha ma'no munosabatlarini o'zida aks ettira oladi. Masalan, Ishlagan tishlaydi (maqol). Mazkur gapda harakat va uning bajaruvchisi ifodalangan. Shuningdek, bosh kelishikdagi sifatdosh hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakatning obyekti ma'nosini aks ettirishi mumkin: Ishlaganlar mukofotlandi kabi;

qaratqich kelishigidagi harakat nomi shakli birikkan fe'l ham harakat nomi shaklida bo'ladi. Chunki "qaratqich kelishigini olgan so'z egalik kategoriyasini olgan so'z bilan birga qo'llanadi. Bunday qurilishli so'z birikmasi [qaratqich kelishigidagi ism + qaralmish egalik kategoriyasidagi ism] so'z birikmasi umumiy qolipining voqelanishi" [4:356] dir. Ya'ni [qaratqich + qaralmish] birikuvi ismlar orasidagi munosabat hisoblanadi. Qaratqich kelishigi harakat nomini hokim maqomdagi fe'lga biriktirganda ular orasida "tegishlilik", "aloqadorlik" munosabatlari namoyon bo'ladi. Masalan, o'qishning boshlanishi, fikrlashning to'xtashi kabi birikuvlarda hokim maqomdagi fe'l ifodalagan harakat tobe so'z vazifasida kelgan so'zga "aloqador" ekanligini, ya'ni nimaning boshlanishi va to'xtashini ko'rsatmoqda. Sifatdosh shaklidagi fe'l qaratqich kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalashi mumkin: harakatning kimga qarashli ekanligi (suyunganning gapirishi);

tushum kelishigi o'zbek tilida tobe so'zni hokim maqomdagi fe'lga bog'lashi bilan ajralib turadi. Tushum kelishigida kelgan so'z fe'l anglatgan ish-harakatning ta'sirini o'z ustiga olgan, harakatni bevosita o'ziga qabul qilgan narsani ifodalaydi. Ammo "turkiyshunoslarning yakdil fikrlariga ko'ra, bu morfologik shaklning sintaktik mohiyati vositasiz to'ldiruvchini shakllantirishdir va uning o'nlab ma'noviy turlari morfologiya yoki sintaksis bilan aloqador bo'lmay, tobe yoki hokim so'zlarning o'zaro ma'noviy munosabatlari, ya'ni leksik-semasiologik omillar bilan belgilanadi" [7:163]. Shu sababli harakat nomi shaklidagi so'z tushum kelishigi yordamida boshqa bir fe'lga birikkanda yuzaga chiqadigan ma'no munosabatlarida tobe va hokim so'zlarning semantik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, yurishni o'rganish, gapirishni boshlash kabi birikmalarda tobe va hokim so'zlarning lug'aviy ma'nosi birikuvda ifodalangan munosabatga ham ta'sir qilgan, deyishimiz mumkin. Shunday bo'lsa-da, yuqoridagi birikuvlarda hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakat o'tgan boshqa harakat bilan bog'liq obyekt ma'nosiga ega bo'lishi bevosita tushum kelishigi shakli bilan bog'liq. Tushum kelishigidagi sifatdoshlar fe'lga birikkanda harakat bevosita o'tgan, ta'sir qilgan shaxs yoki narsani (pishganini emoq). Shaxs yoki narsa-buyum ma'nosini ifodalash uchun sifatdosh, albatta, otlashadi.

jo'nalish kelishigining so'zlarni biriktirganda "harakat va holat yo'nalgan shaxs yoki narsa", "atalganlik", "shaxs, narsa-buyumlarning bir holatdan boshqasiga o'tishi", "harakatning bajarilish maqsadi", "harakatning bajarilish sababi", "harakatning bajarilish payti, o'rni" kabi ma'no munosabatlarini yuzaga chiqaradi. Aslida, jo'nalish kelishigining sanalgan ma'nolari birikmani hosil qilayotgan so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ham bog'liq. Masalan, o'qishga kelmoq birikmasida maqsad, ko'chishga yordamlashmoq birikmasida hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakatning boshqa harakatga (jarayonga) qaratilganligini ifodalaydi. Sifatdosh shakli jo'nalish kelishigi shaklida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlari yuzaga chiqadi: sabab (o'qimaganiga afsuslanmoq), atalganlik (so'rganlarga yubormoq) kabi;

o'rin-payt kelishigining umumiy grammatik ma'nosi "oldingi so'zni keyingi so'zga hol va to'ldiruvchi vazifasida bog'lash" [4:356] tarzida voqelanishi harakat nomiga qo'shilganda ham namoyon bo'ladi. Masalan, ishlashda davom etmoq birikuvida shaxs yoki narsaning bir ish bilan shug'ullinishini, harakat va holatning nima to'g'risida, nima jihatdan bo'lishi kabi ma'no munosabati ifodalangan. Sifatdosh shakli o'rin-payt kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda payt munosabitini ifodalashi mumkin (zerikkanida o'qimoq);

chiqish kelishigi so'zlarni bog'lash bilan birga ular orasida chiqish o'rni, harakat va holatning boshlanish o'rni, qiyoslash, manba, payt, sabab kabi ma'no munosabatlarni ham qo'shadi. Harakat nomi shaklidagi fe'l hokim maqomdagi boshqa fe'lga birikkanda ham sanalgan ma'no munosabatlardan ba'zilar namoyon bo'ladi. Masalan: gapirishdan charchamoq (sabab), e'tiroz bildirishdan boshlanmoq (payt) kabi. Sifatdosh shaklidagi fe'l chiqish kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalaydi: sabab (uyalganidan qizarmoq), manbani (o'qiganlardan so'ramoq).

Shu o'rinda kelishik shakllarining darslik, qo'llanma va boshqa manbalarda berilgan ma'no turlarining aksariyati kelishik kategoriyasining umumiy grammatik ma'nosiga xos emasligi, birikmani hosil qiluvchi so'zlarning lug'aviy ma'nosi bunda muhim o'ringa egaligini ta'kidlab o'tish lozim. Qolaversa, kelishik kategoriyasining ko'proq ot so'z turkumi uchun xoslanganligini, fe'l bu kategoriya bilan o'zgarishi uchun muayyan shaklga (sifatdosh yoki harakat nomi) kirishi lozimligi ham fikrimizni dalillaydi. Chunki o'zgalovchi kategoriyalardan faqat fe'lning grammatik mohiyatida "fe'lni fe'lga bog'lash" xususiyati mavjud. "Sifatdosh va harakat nomi shakllarining "fe'lni fe'lga bog'lash" belgisiga nisbatan neytralligi sifatdoshning ko'p holda harakat nomidan farqlanmasligi bilan bog'liq" [4:280]. Chunki fe'lning

o'zgalovchi kategoriyalaridan sifatdosh va harakat nomi zamonaviy tasniflarda ham ismlar guruhiga kiritiladi. Shu tufayli ravishdosh shakli fe'lni fe'lga biriktiruvchi vosita vazifasini bajarsa, harakat nomi va sifatdosh shakllari kelishik shakllari fe'lni fe'lga biriktirishida vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kelishiklar yordamida bir fe'lning boshqa fe'lga birikishi ularning ko'makchilar yordamida ham birika olishini anglatadi. Zero, "ko'makchi – ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan keyin kelib, uni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'z. Ko'makchi o'zidan oldingi mustaqil so'zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma'no va munosabatni berish uchun qo'llanadi" [8:96]. Ko'makchilarning grammatik vazifa nuqtayi nazaridan kelishiklarga yaqin ekanligi tilshunoslikka oid manbalarda keltiriladi: "ba'zan kelishik shakllari anglatadigan ma'no ko'makchi bilan ham ifodalanadi" [5:375]. Anglashiladiki, ko'makchilar mustaqil so'zlar orasida, aytish mumkinki, ikki fe'l orasida ham, tobe munosabatni ifodalash va kelishik ma'nosini aniqlash uchun xizmat qiladi. Ko'makchilar yordamida harakat nomi va sifatdoshlar hokim maqomdagi fe'lga birikishi mumkin. Birikuv orasidagi munosabat bunda qanday ko'makchi qo'llanganligiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Quyida ko'makchilarning nisbiy ma'no turlari kesimida sifatdosh va harakat nomi shakllarining boshqa fe'lga bog'lash xususiyatlarini tahlil qilamiz:

yo'nalish ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (tomon, qarab, sari): gaplashayotganlar tomon yurmoq (sifatdosh), yuksalish tomon intilmoq (harakat nomi);

sabab ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (sababli, tufayli, uchun): o'qigani tufayli maqtalmoq (sifatdosh), intilish sababli yuksalmoq (harakat nomi);

maqsad ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (uchun): ishlash uchun bormoq (harakat nomi);

payt ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (avval, ilgari, burun, keyin, so'ng): kelishdan avval ogohlantirmoq (harakat nomi + chiqish kelishigi + ko'makchi);

vosita ma'nosini ifodalovchi ko'makchi (bilan, orqali): g'o'zani savalatish orqali tanilmoq (harakat nomi), g'o'zani savalatgani bilan tanilmoq (sifatdosh);

o'xshatish, chog'ishtirish, qiyoslash ma'nosidagi ko'makchilar (kabi, singari, yanglig', qaraganda, ko'ra): yurgani kabi yurmoq (sifatdosh), oqishi singari o'qimoq (harakat nomi);

atalganlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (uchun): kutganlar uchun sotib olmoq (sifatdosh);

ziddlik, qarama-qarshilik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (qarshi): aytganlariga qarshi fikr bildirmoq (sifatdosh);

moslik, loyqlik ma'nosini bildiruvchi ko'makchilar (ko'ra, yarasha): ishlashiga yarasha to'lamoq (harakat nomi + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi), ishlaganiga yarasha to'lamoq (sifatdosh + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi);

aloqadorlik, bog'liqlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (doir, oid): elektrlashtirishga doir izlanishlar (harakat nomi + jo'nalish kelishigi + ko'makchi);

to'siqsizlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (qaramasdan, qaramay): taqiqlashiga qaramay bormoq (harakat nomi + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi), taqiqlaganiga qaramay bormoq (sifatdosh + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi). Umuman olganda, ko'makchilar vositasida ikki fe'l birikkan o'rinlarda kelishik shakllari ham ishtirok etishi mumkin. Bog'lovchi vositalarning bunday hamkorligi fe'l va boshqa turkum so'zlari birikuvida ham kuzatiladi.

Gap tarkibida fe'lni fe'lga biriktiruvchi vositalar sifatida ravishdosh shakli, kelishiklar va ko'makchilar xizmat qiladi. Kelishik shakllari va ko'makchilar bir fe'lni boshqasiga biriktirishi uchun tobe maqomdagi fe'l sifatdosh yoki harakat nomi shakllari bilan o'zgarishi talab etiladi. Sanalgan vositalar bilan ikki fe'lning birikishida yuzaga chiqadigan semantik munosabatlar biriktiruvchi vositlarga qanchalik bog'liq bo'lsa, birikmani hosil qiluvchi fe'llarning leksik xususiyatlariga ham shunchalik bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar:

Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2010. – 404 b.

Hamroyeva O. Ona tili. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – 334 b.

Shukurov O. Ona tili. – Toshkent: Fan, 2019. – 512 b.

Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – 468 б.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399.

Абдурашулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тприхий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 260 б.

Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Нихол, 2010. – 192 б.

Ona tili. Qomus. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2009. – 271 b.